

ПЕРВІСНА АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903'15(477.7)"637"

Бунятян К.П.

ГЕНЕЗА КОЧОВОГО СКОТАРСТВА У ПІВНІЧНОМУ НАДЧОРНОМОР'І

Аналіз археологічних матеріалів дозволяє висунути тезу, що трансформація комплексного господарства у спеціалізоване скотарське з кочовим способом життя сталася через структурні зміни у господарстві носіїв білозерської культури, які призвели до заміни традиційної для степу господарчої моделі з розподілом праці в общині на нову – з міжобщинним розподілом праці.

Вступ. Аналіз археологічних джерел з метою реконструкції економіки населення Припонтійських степів дозволив дійти висновку, що вона розвивалася у напрямку поступового зростання питомої ваги хліборобства. В умовах панування екстенсивних форм скотарства, яке орієнтувалося на випас худоби, це стало можливим завдяки територіальному розмежуванню скотарства й хліборобства та розподілу праці в общині, що мало наслідком змішаний спосіб життя: одна частина общини мешкала осіло, займаючись хліборобством, ремеслами, влаштуванням побуту і заготівлею фуражу на зиму, інша – рухливо, переміщуючись значну частину року разом з худобою [1]. Матеріальне втілення ця система знаходить, з одного боку, в появі та збільшенні впродовж доби бронзи кількості поселень цілорічного мешкання (є й стійбища), з другого – у просуванні курганних ансамблів у відкритий степ. Таким чином, формування осередків осілості і звуження кола людей, задіяних у скотарстві, сприяли активізації рухливості і водночас розширювали межі експлуатації степу: вишир – за рахунок скотарства і, так би мовити, вглиб – за рахунок хліборобства.

Розпочавшись в інгульській катакомбній культурі, цей процес досяг піка в зрубно-сабатинівський час, що стимулювалося й широким впровадженням бронзових знарядь. У сабатинівському середовищі він мав наслідком злет хліборобства, у зрубному (бережнівсько-маївському, за В.В.Отрощенко) – скотарства. Хоча традиція рухливого скотарства у сабатинівській культурі, на мій погляд, не пе-

реривається, осілість та пожвавлення хліборобства вплинули на цю галузь, способи її інтенсифікації, зокрема, через організацію скотарських баз та висілків, надійного захисту худоби взимку від голоду й холоду. Цей господарчо-культурний тип (ГКТ) відбито у величезній кількості різноманітних за розмірами й культурними накопиченнями поселень, відповідному матеріальному комплексу та відсутності оригінальних поховальних пам'яток, їх незначній кількості. Натомість господарство носіїв зрубно́ї культури за збереження комплексності мало яскраво виражений скотарський напрям, що засвідчено зростанням рухливості і з точки зору освоюваних просторів, і з точки зору задіяності в скотарстві значної кількості людей. Саме цим населенням було освоєно усі екологічні ніші степу, зокрема, й малопридатні для життя людини, полишено своєрідні курганні ансамблі й величезну кількість поховань, хоча є й поселення.

Виходячи з подальшого розвитку подій, а саме, зміни ГКТ на рубежі доби бронзи й раннього залізного віку і появи кочового скотарства, логічно припустити, що тенденція, яка намітилася за зрубної культури, мала набути подальшого розвитку у білозерській та, зрештою, призвести до вказаних наслідків. Це збігалося б з ідеєю розглядати заключний період бронзового віку як перехідний до кочової економіки [2]. Але археологічні матеріали дають доволі неоднозначну картину, що спричинює розбіжності в їх інтерпретації, наприклад, щодо визначення провідної галузі діяльності, а,

відтак, і способу життя: було то скотарство [3] чи землеробство [4]. Та, головне, лишається не з'ясованим, як, яким чином комплексне господарство трансформувалося у спеціалізоване скотарське з кочовим способом життя, як стався відрив від землеробства й осілості.

Постановка проблеми. Опрацювання матеріалів білозерської культури дозволяє висунути ідею, що в цей час територіальне розмежування скотарства й хліборобства на ґрунті розподілу праці в общині змінюється міжобщинним розподілом праці, коли одні общини продовжували традиційне для степової смуги господарство, поєднуючи скотарство й хліборобство, а, відтак, рухливість та осілість, інші ж, відмовившись від такого змішаного способу життя, переходять до кочового. Поступово до цього залучається усе населення, і на рубежі доби бронзи - раннього заліза степ стає кочовим.

Розв'язання проблеми. Не маючи змоги розгорнути усю систему аргументації, зверну увагу на деякі факти та явища.

Нагадаю, що формування білозерської культури на просторах, зайнятих у попередній час двома АК з різними ГКТ, сталося у процесі трансформації кожної з них, що й мало наслідком певну одноманітність. Але ця одноманітність була наслідком різних процесів.

У західному регіоні - на території класичної сабатинівської культури - різко скорочується обсяг хліборобства, що засвідчено падінням кількості поселень, зникненням великих, зменшенням площі побутово-господарчих комплексів, деградацією будівельної справи. Натомість кількість поховальних пам'яток зростає, зокрема, з'являються й великі могильники [5]. Зрозуміло, що таке різке скорочення обсягів хліборобства мало компенсуватися зростанням питомої ваги скотарства, що з необхідністю спричинювало реорганізацію сільськогосподарської сфери виробництва.

У Нижній Наддніпрянщині та далі на схід, всупереч пануючому погляду, ми не спостерігаємо таких різючих змін, що логічно, виходячи з периферійного характеру сабатинівської культури тут та специфіки зрубної з яскраво вираженою домінантою скотарства. Є підстави припускати, що кількість поселень тут не зменшується, а, можливо, й збільшується [6]. У Нижній Наддніпрянщині локалізуються й осередки металургійного виробництва. І хоча цей період збігається загалом з занепадом металургійної справи, на думку В.В.Отрошенка, у

Нижній Наддніпрянщині саме за цього часу вона сягає розквіту [7]. Загалом розподіл пам'яток між цими регіонами вказує, що центр господарчої діяльності переміщується у Нижню Наддніпрянщину. Але якісь структурні зміни в організації господарства сталися й тут, що засвідчено змінами у вигляді поселень, появою великої кількості стійбищ, зменшенням кількості поховальних пам'яток і, головне, зміною поховального обряду.

Наведені факти, а також просторова локалізація поселень і могильників, зони концентрації пам'яток [8] вказують на суттєві зміни в системі господарства, його організації та способі життя у населення білозерської культури порівняно з попереднім часом, хоча спостерігаються і певні риси спадковості. При збереженні загалом комплексного характеру господарства змінюється не лише співвідношення питомої ваги хліборобства й скотарства на користь останнього, а й їхня сутність. Незважаючи на значну кількість фактів, що вказують на наявність землеробства - господарчі ями, посудини-зерновики, знаряддя праці для обробітки продукції, - загалом ця галузь деградує [9], особливо порівняно з сабатинівською культурою, і, схоже, трансформується у монокультурну. В цей час, за відбитками на посуді, абсолютно переважає просо. Виняток становить Етулія, де в ямі зафіксовано зерна ячменю, жита, а також зернятка дикого й культурного винограду та, можливо, Безіменне 1, де в ямі білозерського часу промиванням ґрунту виявлено зерна пшениці, ячменю й проса [10].

Що ж до скотарства, то привертає увагу той факт, що при зростанні його питомої ваги кількість фауністичних решток у шарах білозерських поселень порівняно з сабатинівськими падає, так само, як і кількість кістяних виробів, зокрема, для обробки шкур [11]. Це може вказувати на зростання рухливості та утримання худоби поза межами поселень.

Як не дивно, спад землеробства та посилення рухливості супроводжується цікавим і навіть винятковим явищем, не притаманним степовому населенню попередньої доби, - появою доволі великих ґрунтових могильників.

Загалом поховальні пам'ятки білозерської культури репрезентовано підкурғанними й ґрунтовими похованнями, що утворюють курғанні, ґрунтові й змішані, курғанно-ґрунтові могильники. Власне, курғанних могильників небагато - Кочкувате, радгосп "Степовий" то-

що. Найчастіше в кургані здійснено одно-два поховання. Поодинокі білозерські кургани та впускні поховання трапляються у складі різночасних могильників або утворюють окремі пам'ятки.

Змішані курганно-грунтові могильники представлено двома різновидами. Перший - могильники, що складаються з одного-кількох курганів і розташованих поруч рядами могил без насипів. Це, наприклад, відомий Широчанський могильник - два кургани з вісьмома похованнями і 120 ґрунтових могил; Брилівський могильник - дев'ять курганів (під кожним по одному похованню) і 178 ґрунтових могил [12] тощо. Другий різновид - це могильники, що складаються з курганних поховань, а також могил, здійснених спочатку на зразок ґрунтових, але зі здійсненням останнього поховання їх перекрито насипом. Наприклад, декотрі кургани поблизу сіл Первомайка [13], Василівка [14] тощо. Межі між цими різновидами доволі умовні, оскільки є могильники, що поєднують риси першого й другого, наприклад, Будуржель.

Є й суто ґрунтові могильники. Окрім традиційного місця поширення таких пам'яток - в порожистій частині Дніпра (наприклад, доволі значний могильник на Верхній Хортиці), їх виявлено і в степу. За даними В.В.Отрошенка [15], у Степовому Подніпров'ї ґрунтові поховання становлять 81,5% на фоні їх незначної кількості у сабатинівський час, у Південно-Західному регіоні України кількість ґрунтових і підкурганних поховань є приблизно однаковою [16], що якоюсь мірою збігається з розподілом поселень у цих регіонах.

Біритуалізм білозерського поховального обряду, а саме, поєднання курганів і ґрунтових могильників, пояснюють, головним чином, культурними впливами, що йшли з заходу чи сходу [17] або двома лініями етнокультурного розвитку [18]. З огляду на тему нашої розвідки, привертають увагу два пояснення: В.В.Отрошенко пов'язує це із соціальною диференціацією, коли "сама можливість бути похованим у кургані стає привілеєм меншості" [19], а С.В.Махортих вбачає в цьому прикмету переходу від осілості до кочового побуту - перехідний стан білозерської економіки, що наклав відбиток і на ідеологічні уявлення [20]. Однак, якщо враховувати, що у попередній час не було ні класичного осілого побуту (особливо це стосується східного регіону), ні масових ґрунтових могильників, то не зро-

зуміло, чому перехід до кочівництва означено появою значних ґрунтових могильників, котрі традиційно розглядають як свідчення осілого побуту.

Показово, що поширення ґрунтових могильників збігається з іншим явищем - не лише яскраво вираженою соціально-майновою диференціацією, а й появою елітних могильників, наприклад, радгосп "Степовий", Кочкувате [21], та окремих курганів, що за грандіозністю наближаються до курганів скіфської аристократії (Широка Могила). Їх наявність засвідчує не просто диференціацію, яку ми більшою чи меншою мірою спостерігаємо в усіх АК, а й певне протиставлення "верхів" "низам". Соціальний розрив між двома групами поховань виражено, зокрема, 8-кратною різницею у розмірах могил [22]. Відмічено, що з цього часу розпочинається систематичне пограбування курганів.

На якому ґрунті виникло це протиставлення? Зростання рухливості у білозерський період зрештою призвело до того, що певна частина общин пориває зі змішаним способом життя, зрікається остаточно осілості і переходить до спеціалізованого скотарства з кочовим способом життя. У зв'язку з цим нагадаю, що однією з передумов виникнення кочового скотарства є значне накопичення худоби [23] - у такій кількості, щоб її вистачало для потреб харчування, відтворення стада й обміну. Тому кочові общини мали виділятися багатством, а, відтак, і певним соціальним пріоритетом. Розподіл праці в общині, таким чином, за цього часу починає переростати у міжобщинний. Чи не у цьому протиставленні власне кочового населення та рухливо-осілого, що не порвало ще повністю з осілістю, криється причина розвитку біритуалізму поховального обряду? Принагідно відзначу, що курганні могильники та більш пишно влаштовані поховання тяжіють до південної смуги, ґрунтові та більш скромні - до північної [24].

Таким чином, можна думати, що білозерська еліта була носієм нового ГКТ - кочового. Віднині соціальна диференціація набуває надійного підґрунтя в майновій, що відбито не лише в ускладненні облаштування могили, а й у різноманітності поховального інвентаря та появи золотих речей. Це збігається з відмиранням практики ховання скарбів.

Зрештою все степове населення поступово переходить до нового способу господарювання, що й знаменує початок залізного віку. Цьому

сприяли й інші обставини технологічного та соціального характеру - впровадження заліза та формування нового комплексу зброї, нового класу воїнів - вершників, що повного виразу вже набуло у киммерійців, а також зміни в хліборобському (лісостеповому) світі.

Висновки. Таким чином, запропонована модель дозволяє узгодити наявні факти та розкрити конкретний механізм формування кочового способу життя. Час цієї події можна обмежити періодом існування білозерської культури. Але такий висновок буде справедливим почасти, оскільки витоки такого способу життя лежать глибше - у територіальному розмежуванні скотарства й землеробства на основі розподілу праці в общині. Саме цей чинник сприяв широкому освоєнню степів,

кращому пізнанню ритмів життя степу, формуванню оптимального складу стада і, головне, формуванню певних якостей у тварин - здатності долати значні відстані, витримувати перебої в харчах та воді. Паралельно з цим формувалися й навички рухливого способу життя, вироблявся той матеріальний комплекс, що забезпечував його. Цей комплекс рис не міг сформуватися у класичному осілому середовищі, як і той своєрідний менталітет мешканців степу з їх любов'ю до худоби і безмежних просторів. З цієї точки зору формування кочівництва охопило століття. Акумуляція вікового досвіду й призвела до того, що впродовж кількох поколінь степове населення звільнилося від пут осілості та перейшло до кочівництва.

1. *Bunyatyay E.P.* On Correlation of Agriculture and Pastoralism in the Northern Pontic Steppe Area during the Bronze Epoch // Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe (Papers presented for the Symposium to be held 12 Jan - 16 Jan 2000). - Cambridge, 2000. - Vol. 1. - P. 30-39.

2. *Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 48, 155; *Березанская СС, Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины. - К.: Наук. думка, 1986. - С. 144.

3. *Отрощенко В.В.* Хозяйство населения белозерской культуры (Рукопис планової теми, наданий люб'язно мені автором).

4. *Ванчугов В.П.* Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. - К.: Наук. думка, 1990. - С. 104.

5. *Ванчугов В.П.* Вказ. праця. - С. 40, іл.

6. Порів.: *Березанская СС* и др. Вказ. праця. - С. 122; *Оленковський М.П.* Нові поселення білозерської культури в Нижньодніпровському регіоні // Киммерійці и скифы: Тез. докл. - Мелитополь, 1992 та *Gerskovic J.P.* Studien zur spatbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Asov'schen Meers // Archaeologie in Eurasien. - 1999. - B.7. - S. 40.

7. *Березанская С.С.* и др. Вказ. праця. - С. 146.

8. *Отрощенко В.В.* К вопросу о хозяйстве племен белозерской культуры // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. - в.н.э.). - К., 1991.

9. *Березанская С.С.* и др. Вказ. праця. - С. 145.

10. *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья. - Кишинев: Штиинца, 1986 - С. 14-15.

11. *Березанская и др.* Вказ. праця. - С. 142, 144, 147.

12. *Евдокимов Г.Л.* Некоторые итоги исследования Брилевского могильника белозерской культуры // Про-

блеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. - К., 1989.

13. *Іллінська ВА., Ковпаненко Г.Т., Петровська Є.О.* Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с.Первомаївка // АП. - 1960. - Т.9; *Евдокимов Г.Л.* Курганний могильник белозерского времени у с. Первомаевка // Древнейшие скотоводы степей юга Украины. - К.: Наук. думка, 1987.

14. *Ванчугов В.П., Субботин Л.В.* Васильевский курганний могильник белозерской культуры на левобережье Нижнего Подунавья // Археологические памятники степей Поднестровья и Подунавья. - К.: Наук. думка, 1989.

15. *Отрощенко В.В.* Могильники степного Поднепровья. 2-я половина II тысячелетия до н.э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. - Куйбышев: Пед. ин-т, 1978. - С. 85.

16. *Ванчугов В.П.* Вказ. праця. - С. 40.

17. Див., напр.: *Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. - М.: Наука, 1979. - С. 39, 88; *Качалова Н.К.* Периодизация срубных памятников Нижнего Поволжья // Срубная культурно-историческая общность. - Куйбышев: Пед. ин-т, 1985.

18. *Тоцев Г.Л.* Белозерский могильник Будуржель в Подунавье // РА. - 1992. - №3. - С. 29

19. *Отрощенко В.В.* Новый курганний могильник белозерского времени // Скифский мир. - К.: Наук. думка, 1975. - С. 198.

20. *Махортых С.В.* Ранние кочевники Северного Причерноморья и окружающая среда // Оточующе середовище і стародавнє населення України. - К.: Ін-т археології, 1993. - С. 44 (Препринт).

21. Останню пам'ятку дослідники інтерпретують як могильник родоплемінної верхівки. Див.: *Ванчугов В.П., Субботин Л.В., Дзиговський А.Н.* Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья. - К.: Наук. думка, 1992. - С. 77.

22. *Отрощенко В.В.* О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья // Проблемы эпо-

хи бронзы юга Восточной Европы. - Донецк, 1979. - С. 87.

23. Хазанов А.М. Социальная история скифов. - М.: Наука, 1975. - С.9; Бунятян К.П. Давнє населення

України. - К.: Либідь, 1999. - С.185. Протилежну точку зору див.: Махортых С.В. Вказ. праця. - С. 45.

24. Березанская и др. Вказ. праця. - С. 132.

Bunyatyanyan K. P.

GENESIS OF NOMADIC CATTLE-BREEDING IN THE NORTH BLACK-SEA AREA

The analysis of archaeological materials give us the opportunity to suggest the thesis that the transformation of the complex economy into the special cattle-breeding one with the nomadic life, was the result of the structural changes in the economy of the bearers of Bilozerka culture. This process caused the change of traditional model of the steppe economy with the division of labor in the community into the new one with the intercommunity division of labor.